

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

med nyt om Sønderjylland

- historie
- kultur
- erhverv
- kunst
- dagligliv
- byer
- personer
- egne
- bøger
- museer

i fortid og nutid

Udgivet af

Historisk Samfund for Sønderjylland

AABENRAA BOGTRYKKERI

Leif Mogensen & Søn

Vestermarksvej 21 · 6200 Aabenraa
Telefon 74 62 25 49 · Telefax 74 62 14 12

... tryksager af enhver art

Aabenraa Fotosats

FOTOSATS · DESK TOP · WEB-DESIGN · FARVEKOPIERING

Aabenraa Fotosats ApS · Nybro 6 · 6200 Aabenraa
Tlf. 74 62 42 44 · Fax 74 62 42 48 · E-mail: aafoto@post3.tele.dk

GRAM

– til dig, der tænker
lidt længere

JYDSKE VESTKYSTEN

AS Brødr. Müller

Gas Equipment
Vollerup, 6400 Sønderborg

For Borgere og
Borgerinder

RESTAURANT
KURSUSCENTER

Haderslevvej 7
6200 Aabenraa
Telefon 74 62 28 48
Telefax 74 63 12 48

FOLKETØJHJEM

IDRÆTSHØJSKOLEN I SØNDERBORG

Tilbyder højskoleophold med
lederuddannelse i en selvvalgt
idrætsgren.

Vælg mellem 17-, 23- eller
40 ugers ophold.

Desuden 1-ugers kurser i juli og
august.

Ring efter vor brochure

Tlf. 7442-1848

Revisions- centret A/S

REGISTREREDE REVISORER FRR

Haderslevvej 6 74 62 49 49
Fax 74 62 49 50

6200 Aabenraa

SKIFTER BIL

VOLVO

OVE ARKIL A/S

CIVILINGENIØR

ENTREPRENØR

HADERSLEV

Spindegården

BOLIG - og
KIRKETEKSTILER

Design: Hanne Vedel

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

NUMMER 4
APRIL

1999

Sønderjysk Månedsskrift

Udgivet af
Historisk
Samfund
for Sønderjylland

Abonnementspris

150 kr. årligt incl. moms
og forsendelse.

Enkeltnumre 20 kr. pr. stk.

Farvelagte eller udvidede
enkeltnumre 30 kr. pr. stk.

Ekspedition:

Haderslevvej 45

6200 Aabenraa

tf. 74 62 46 83.

Kontortid ma.-to. kl. 9-14.

Redaktion:

Kim Furdal (ansv.)

Institut for

sønderjysk Lokalhistorie

6200 Aabenraa

Lennart Madsen

Haderslev Museum

6100 Haderslev

Carsten Porskrog Rasmussen

Fredenshøj 28

6200 Aabenraa

© Sønderjysk Månedsskrift
og forfatterne

Sats/montage: Aabenraa Fotosats ApS

Tryk: Winds Bogtrykkeri A/S,
Haderslev

I dette nummer:

En tysk roklub i Aabenraa 67
Efter Genforeningen blev der oprettet en række tyske roklubber i Sønderjylland. I dag er der seks tyske roklubber. Etnolog Annemette Løkke Berg, Museet Holmen, fortæller om den tyske roklub i Aabenraa, Apenrader Ruderverein.

Høje og stentuer 74
Jernaldergravpladsen ved Uldal har været kendt siden midten af forrige århundrede. Igennem de seneste år har amatørarkæologer i samarbejde med Haderslev Museum gravet ved Uldal. Her giver Amy Lewring, sekretær for Sønderjyllands Amatørarkæologer, og Erik Jørgensen, fagarkæolog ved Haderslev Museum, en skildring af de mange udgravninger, og hvad der er kommet ud af de seneste undersøgelser.

Jydepotter i Sønderjylland 80
De sortbrændte jydepotter var en vigtig handelsvare, der kom langt omkring i hertugdømmene. Etnolog Mette Guldberg, Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg, har undersøgt den eftertragtede, men også foragede handelsvare.

Omkring markedspladsen - 2. del 84
I anden del af »Omkring Markedspladsen« fører Walter Lauterbach os videre rundt i barndommens land i Løgumkloster omkring Første Verdenskrig. Første del af erindringerne, blev bragt i januar/februarnummeret i år.

Det sker - på de nordslesviske museer 92

Bognyt 94

Bagsiden om forsiden 96
Parallelt med de danske foreninger opstod i sidste halvdel af 1800-tallet en række tyske gymnastikforeninger. Frank Lubowitz, leder af Archiv und der Historischen Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe i Aabenraa, tegner et rids af de tyske gymnastikforeninger fra midten af 1800-tallet og frem til i dag.

Forsidebillede:

Haderslebener Segel-Club blev stiftet i 1899 af de lodsejere, som havde grund ned til Dammen. Noget usædvanligt i Köllerperioden var det, at klubben talte såvel dansk- som tysksindede medlemmer. Her kunne såvel den dansksindede købmand Theodor Voss som den tysksindede redaktør Karl Strackerjan dyrke deres fælles interesse. Foto: Haderslev Byhistoriske Arkiv.

En tysk roklub i Aabenraa

Af ANNEMETTE LØKKE BERG

I Sønderjylland findes i dag seks tyske roklubber. Disse giver det tyske mindretal mulighed for at dyrke den fælles interesse, ro-sporten, med ligesindede. Etnolog Annemette Løkke Berg fortæller her om den tyske roklub i Aabenraa, Apenrader Ruderverein. Artiklen bygger på hendes speciale ved Københavns Universitet.

Tyske ungdomsforeninger omkring 1920

Ved Sønderjyllands deling var det tysksindede ungdomsarbejde begrænset. De unge var henvist til de tyske gymnastikforeninger, hvoraf flere havde baggrund tilbage i kejsertiden, eller til vandrefuglebevægelsen, hvis de ønskede at omgås ligesindede. Flere foreninger oprettedes efterhånden, bl.a. spejderbevægelsen og den tyske ungdomsforening »Jugendband« fra 1921, hvis formål var at samle

landbougdommen i tyndt befolkede områder til foredrag, oplæsning, folkedans og sang.

Tyske roklubber opstår

Flere byer i det østlige Sønderjylland fik efter 1921 danske roklubber (Aabenraa, Sønderborg, Augustenborg og Haderslev (allerede i 1919)). Som pendant her til oprettede det tyske mindretal i de samme byer tyske roklubber. I Højer kom en tysk roklub i 1925, og i Tønder fik man i 1929 en roafdeling under den lokale gymnastikforening, »Kaufmannischer Turnverein«.

De tyske roklubber fik stor tilslutning i lighed med gymnastikforeningerne og havde i 1931 i alt 665 medlemmer. Året efter steg tallet til 763 medlemmer. Til sammenligning havde den tyske gym-

Opstilling foran det nye klubhus ved indvielsen den 23. juni 1929. Foto: 60 Jahre Apenrader Ruderverein.

Klubhus og bådahal på Strandvej inden tilbygningen i 1968, hvor der blev bygget et ungdomslokale og køkken i forbindelse med klubhuset til venstre i billedet. Mellem klubhuset og bådehallen var et lokale, hvor bestyrelsen holdt møder. Illustration af kunstneren Heinrich Hecht, Aabenraa. Fra en indbydelse til herreaften i 1993.

nastikorganisation, »Turnverband Nord-schleswig«, i 1928 i alt 913 medlemmer.

En idrætsgren med flere formål

Roklubberne kunne give den tysksindede ungdom mulighed for at samles og dyrke sport. Dermed undgik man, at de unge deltog i de danske idrætsforeninger. Flere af de tyske roklubber havde tidligt klubhus, og det at mødes på et geografisk afgrænset samlingssted gav mulighed for at dyrke klublivet på egne præmisser uden indflydelse fra flertalsbefolkningen. Roklubberne havde desuden den rolle at tiltrække unge, der ellers holdt sig væk fra mindretallets politiske foreningsliv.

Roningen svarede også til tidens sundhedsideal. Formanden opfordrede i 1927 medlemmerne til i deres fritid at komme ud og væk fra de støvfyldte arbejdsplader, ud i naturen, hvor frisk luft og smukke naturoplevelser ventede. Ro-

sporten blev desuden opfattet som en pædagogisk opgave, idet ungdommen skulle opdrages til fællesskab, disciplin og borgerlige dyder.

Den tyske roklub

Apenrader Ruderverein blev stiftet i 1926 på initiativ af en aktiv gruppe med lærer Pohl i spidsen. Pohl kom fra Kiel og var meget interesseret i roporten. Klubben fik til huse i en af trælastgrosserer Voetmanns lagerbygninger på havnen. I bygningen befandt sig de tre robåde »Siegfried«, »Rüdiger« og »Volker«, som klubben havde modtaget fra det slesvig-holstenske roforbund. Derudover var der plads til kvindernes omklædning, som foregik bag et stykke opsat lærred.

Allerede fra begyndelsen søgte den tyske roklub tilknytning til roklubber syd for den nuværende grænse. Klublivet blev institutionaliseret og kom i faste rammer: Roning om sommeren, om vin-

teren idræt på den tyske skole, hjemmeaftener med foredrag, oplæsning, fællessang og reparationsarbejde på både-
ne. Kvinderne syede klubbens vimpler, udviklede klubdragten og strikkede huer med klubbens logo til medlemmerne.

Flere medlemmer kan erindre, at der langt op i 1950'erne var kø nede ved fjorden. Det var ivrige medlemmer, der ventede på at komme ud at ro. Medlemmerne roede i faste mandskaber, hvor kønnene var adskilte, dog skulle styrmanden i de kvindelige både i begyndelsen være en mand. Mændene roede længere ture, mens kvinderne øvede stilroning, som bl.a. gik ud på at ro i takt og tage et bestemt antal åretag i minuttet. Først omkring 1970 ophørte stilroningen som eneste reform for kvinderne. I weekenderne tog roerne på langture til Varnæs vig, rundt om øen Barsø og enkelte gange til Sønderborg. Der var dog tale om endagsture, da klubben ikke havde telte, så medlemmerne kunne overnatte undervejs.

Da robådene var dyre, var det nødvendigt at knytte en god kontakt til tyske roklubber for at erhverve brugt udstyr. Kontakten var også vigtig, fordi Apenrader Ruderverein ikke kunne optages i det tyske roforbund, da klubben havde danske statsborgere som medlemmer. Med god kontakt til de nordtyske roklubber fik Apenrader Ruderverein alligevel lov til at deltage i mange regattaer og kurser.

Et bevidst bådevalg

Én af måderne, hvorpå medlemmerne kunne udtrykke det tyske tilhørsforhold, var ved at vælge samme type både, som der blev roet med i Tyskland. Indtil 1930 benyttede roklubben tunge inriggede både, hvor hver roer benyttede en enkelt åre. Senere lykkedes det at erhverve lettere både, der var outriggede, og hvor hver roer benyttede to årer. De outrigge-

de både benyttes i dag især i lande med lange floder med stille vand. Det er den type både, som man ser inden for engelsk og tysk roning. I de danske roklubber benyttes hyppigt inriggede både, hvor roerne sidder forskudt for hinanden, og hvor hver roer ror med en åre. De tyske roklubber kunne ikke skaffe outriggede både fra danske værfter og anskaffede dem derfor fra tyske værfter.

De tyske roklubber har aldrig benyttet Dannebrog på deres både, men de enkelte klubbers flag. I forskellen på materialer og valg af flag har det således altid været muligt at se, om en robåd på fjorden var fra den danske eller tyske roklub.

Et nyt hus

I 1929 byggede roklubben et nyt klubhus på den yderste pier i Gammelhavn. Et murstenshus var for dyrt at bygge, så i stedet opførtes et træhus. Midler til dette byggeri modtog klubben af »Volksbund für Deutschtum im Ausland«, en forening, der eksisterer den dag i dag, og som har til formål at støtte tyskere uden for Tysklands grænser. Klubben afholdt en basar for at skaffe yderligere midler til byggeriet. Men midlerne rakte ikke til en nybygning, hvorfor der blev solgt 100 andele til en værdi af 25 kr. til medlemmerne. Hvert år skulle der ved lodtrækning tilbagebetales otte andele. Beretninger fra denne tid fortæller om offervilje og sammenhold for at få klubhuset bygget. Medlemmerne malede huset indvendig og udvendig, og der blev lagt mange frivillige timer i at få klublivet til at fortsætte under nye rammer. Nu havde medlemmerne mere plads til fælles samvær både til hverdag og i weekenderne.

Politisk mobilisering

Den tilspidsede politiske situation i 1930'ernes Tyskland kan fornemmes af

Skoleroning i samarbejde med Aabenraa Roklub sommeren 1993. I baggrunden skimtes Aabenraa Roklub. Foto: Gerd Larsen.

klubbens protokol. Formanden berettede på medlemsmøderne om politiske forhold i det tyske rige, f.eks. Saar-områdets tilbagevenden til »das Vaterland« i 1935. Man fulgte udviklingen tæt og førte enkelte begivenheder til referat ved møderne. På trods af medlemmernes forskellige politiske observans, kan der fornemmes en fælles opbakning omkring fællesskabet og styrkelsen af »det tyske«. Det bliver dog aldrig præciseret i protokollen, hvad »det tyske« omfattede, men det er tydeligt, at den nationalsocialistiske bevægelse har præget omgangsformerne i klubben. Medlemmerne begyndte at titulere hinanden »Kameraden« og sang ved flere lejligheder den tyske nationalsang, »Einigkeit und Recht und Freiheit«.

I Tyskland blev foreningslivet ensrettet, hvilket kom til at betyde, at alle roklubber blev organiseret under »Reichsbund für Leibesübungen«. Apenrader Ruderverein tilsluttede sig den sønder-

jyske afdeling, »Bund für Leibesübungen Nordschleswig«. Samarbejdet med rigsforbundet resulterede i, at roklubben kunne fragte enkelte medlemmer til »Deutsches Turn - und Sportfest« i Breslau i 1938. Her deltog kvinderne i stilroning og mændene i atletik.

Klublivet under besættelsen

Under krigen beretter protokollen om otte møder i klubben, og materialet er sparsomt. Medlemstallet faldt, flere mandlige medlemmer meldte sig til den tyske hær, og krigen betød, at medlemmerne fik andre ting at beskæftige sig med end roning og klubliv.

Formanden opfordrede dog kvinderne til fortsat at yde en stor indsats inden for rosporten. Dermed kunne de vise mændene, der var i krigstjeneste, at foreningen stadig eksisterede. Det var dog sjældent, at en af klubbens både gled ud på fjorden, og i 1942 blev foreningsarbejdet helt indstillet.

En ny begyndelse

Efter befrielsen brændte klub- og bådehuset ned til grunden efter en formodet brandstiftelse. Apenrader Ruderverein stod derefter tilbage med kun fire både og uden tag over hovedet. I forbindelse med retsopgøret blev klubbens papirer beslaglagt, og foreningslivet stod stille indtil 1947, da redaktør af den tyske avis, Jes Schmidt, tiltrådte som ny formand. I løbet af de næste år købte Apenrader Ruderverein fire både af den tyske roklub i Gråsten og benyttede endnu engang de til rådighed stillede lokaler i Voetmanns lagerbygning.

Den første standerhejsning efter krigen havde klubben først i 1950, hvor der blev givet udtryk for et positivt syn på fremtiden. Der blev gjort op med fortiden, og klubbens medlemmer engagerede sig på ny i foreningslivet. Et nyt klubhus blev bygget på Strandvej i den nordlige del af byen. Klubhuset blev bygget af sten, som medlemmerne rensede. Stenene kom fra et hus i byen, der skulle rives ned. Mange frivillige gav materialer eller arbejdskraft. Landdagen i Kiel støttede med et økonomisk tilskud.

Mange nye medlemmer kom til og deltog aktivt i foreningsarbejdet. Familier med børn deltog i roidrætten og engagerede sig i foreningslivet. Der kom flere arrangementer for medlemmerne i løbet af året, og klubben oplevede en opgangstid. Der blev afholdt temafester, karneval og nytårsfester. Apenrader Ruderverein havde mange unge piger som medlemmer, hvorfor klubbens fester trak mandlige besøgende fra de tyske roklubber i Sønderjylland og fra venskabsklubberne i Tyskland.

De unge mødtes til roning lørdag eftermiddag i klubben, hvis de da ikke deltog i regattaer i Tyskland. Når medlemmer skulle til regatta, kørte roere og tilskuere af sted i lejede busser, hvor bådene var placeret på taget.

Søndag mødtes de unge til »Tanz-Tee«, hvor de drak kakaomælk og sodavand, dansede til musik fra en grammofoon og morede sig. Mange af disse medlemmer blev i klubben, efter at de havde stiftet familie, men i de senere år er aktiviteten dalet.

Kontakten til naboklubben

Lige fra begyndelsen havde klubben kontakt til den danske roklub i Aabenraa. Apenrader Ruderverein lod sig f.eks. inspirere af Aabenraa Roklubs vedtægter og tilføjede punkter i deres vedtægter fra det danske roreglement. Ifølge det danske roreglement kunne unge mennesker først optages, når de var 17 år, og de unge skulle i fællesskab kunne løfte en båd fra bådehuset til vandet i strakte arme under den roansvarliges tilsyn. I Apenrader Ruderverein optog man dette punkt, men ændrede de 17 år til 14 år, hvis bare forældrene skrev under på, at den unge måtte være medlem.

Roklubberne inviterede også hinanden til standerhejsning og -strygning. Desuden sendte man repræsentanter og gaver til jubilæer i hinandens klubber. I 1935 havde Apenrader Ruderverein haft en venskabsregatta med Aabenraa Roklub, som blev taget op på ny efter krigen. I de følgende år blev kontakten til den danske roklub intensiveret, indimellem benyttede man hinandens faciliteter, ligesom formand og næstformand blev inviteret til Apenrader Rudervereins herreaften fra slutningen af 1950'erne. I 1969 var forholdet mellem de to roklubber så afbalanceret, at de to klubber valgte at afholde fælles Sankt Hansbål, hvilket er blevet en årligt tilbagevendende begivenhed.

Man ønskede i Apenrader Ruderverein en god kontakt til Aabenraa Roklub samtidig med, at man ønskede at styrke en identitet som tysk klub med egne traditioner. At en sportslig åbenhed var til

stede mellem de to roklubber i byen, lykkedes på trods af den politiske spænding, der fandtes i grænselandet i mellemkrigstiden og tiden efter Anden Verdenskrig, uafhængigt af København-Bonn erklæringerne, der ellers åbnede for afspændingsprocessen.

Apenrader Ruderverein forsøgte sig endog i den danske roverden i 1953 ved at søge optagelse i Dansk Forening for Rosport. Grunden var, at klubben havde mange gode unge roere og ønskede at ro i Danmark. Tiden var dog ikke moden til denne optagelse, og det viste sig da også, at flere af de sønderjyske roklubber var imod denne optagelse.

I 1973 foreslog den daværende formand for Aabenraa Roklub, at de to roklubber skulle slå sig sammen. Grunden til forslaget var, at de to roklubber var

truet på deres eksistens, idet kommunen planlagde at placere en lystbådehavn foran de to roklubber. Den tyske roklub var beæret over tilbuddet, men takkede nej. Medlemmerne ønskede at bevare egne lokaler og et eget klubliv.

I midten af 1970'erne var samarbejdet med de sønderjyske roklubber blevet så godt, at de tyske roklubber blev inviteret til Sønderjysk Kaproning. De tyske roklubber kvitterede med at invitere de sønderjyske roklubber til deres egen »Nordslesvigsk regatta«.

En alternativ vej

Eftersom de tyske roklubber ikke kunne optages i det tyske roforbund, søgte man en udvej, så de unge kunne komme til at ro kaproning. I 1952 sluttede de tyske roklubber sig sammen i »Nordschleswi-

Den traditionelle herreaften er blevet afholdt hvert år siden 1958. Festen er forbeholdt klubbens mandlige medlemmer og mandlige kontakter fra de andre vandsportsklubber i byen. Mændene bliver serveret af kvindelige medlemmer. Menuen er den samme år efter år: Gule ærter med kålpølser. Efter spisningen spilles der lotto og skat. I alt deltager ca. 90 yngre og ældre mænd. Foto: Gerd Larsen, 1998.

ger Ruderverband«, som gjorde det muligt at samarbejde omkring regattaer og have en organisation, der fordelte den økonomiske støtte, som kom fra Tyskland. Dette samarbejde skal ses som en forlængelse af oprettelsen af mindretallets paraplyorganisation »Bund deutscher Nordschleswiger«. Organisationen bekendte sig til demokratiet og afgav en loyalitetserklæring til den danske stat. Samtidig var det en organisation, der fik/får moralsk og økonomisk tilskud fra Tyskland, som bliver kanaliseret til forskellige arbejder og foreninger inden for mindretallet. Hjælpen er de sidste år blevet mere og mere centraliseret.

Efter at have ansat en fælles træner i 1962 intensiverede man arbejdet med kaproerne. Samtidig fik flere medlemmer lyst til at ro langture, og med gode forbindelser til bl.a. Berlin (Welle Poseidon) kunne kontakten til Tyskland vedligeholdes efter krigen.

I 1982 oprettedes en helt ny roklub, »Nordslesvigsk Roklub«, som bestod af de bedste roere fra de forskellige tyske roklubber i Sønderjylland. Roklubben blev optaget i Dansk Forening for Rosport. Dette kunne lade sig gøre, idet roklubben accepterede det danske langtursreglement, hvoraf det bl.a. fremgår, at roerne skal ro i inriggede både og bære redningsveste på langture. Med medlemskabet af Dansk Forening for Rosport har medlemmerne mulighed for at deltage i de danske regattaer, ligesom kontakten til flere tyske roklubber er bevaret, hvilket også i dag giver mulighed for at ro i Tyskland.

Klublivet i dag

Det, der i dag gør, at medlemmerne mener, at roklubben er tysk, er først og fremmest den mulighed, som man har for at møde ligesindede. Medlemmerne opfatter sig som sønderjyder med en historisk betinget baggrund. Dette giver

dem mulighed for at vælge medlemskabet i en tysk roklub.

Klubbens sammensætning har ændret sig med et flertal af passive roere. I dag udgør medlemstallet ca. 160. Heraf udgør de, der var aktive i deres ungdom, en stor gruppe. Derved adskiller klubben sig ikke fra mange danske klubber. Flere af de fester, som klubben grundlagde i 1970'erne, er fortsat op til i dag. Klublivet er stadig hæftet op omkring roningens årligt tilbagevendende begivenheder, såsom standerhejsning og -strygning. Indimellem disse begivenheder har klubben flere faste arrangementer, f.eks. lottoaften, grill-aften med et kulturelt indslag, børnekarneval og en herreaften.

Ved arrangementerne bliver der talt og sunget på tysk efter klubbens egen sangbog, som to medlemmer har samlet. Ofte bliver sangene akkompagneret af formandens guitar.

Desuden er der en lang tradition for at benytte det tyske sprog til arrangementerne, ligesom medlemmerne helst ror i de outriggede både. Kontakten til Tyskland er ikke mere så intensiv som tidligere, men forbindelsen opnås især gennem det nordslesvigske roforbund. Egne traditioner omkring klublivet, hvor det tyske sprog og et veldækket kaffebrød spiller en rolle, er ligeledes elementer, der betyder, at medlemmerne forfatter, at klubben trods alt er anderledes end naboens, selvom medlemmerne i den danske roklub også har kaffebrød og synger til deres arrangementer.

Litteratur og kilder

Berg, Annemette Løkke Borg: Apenrader Ruderverein. En etnologisk undersøgelse af national og etnisk identitet i en tysk mindretalsforening i Sønderjylland 1926-1997. Etnologisk Forum 1998.

Larsen, Gerd: 60 Jahre Apenrader Ruderverein. Berichte und Daten zur Vereinsgeschichte. Aabenraa, 1987.

Høje og stentuer

Af AMY LEWRING OG ERIK JØRGENSEN

Jernaldergravpladsen ved Uldal har været kendt siden midten af forrige århundrede. Amy Lewring, sekretær for Sønderjyllands Amatørarkæologer, og Erik Jørgensen, fagarkæolog ved Haderslev Museum, giver her en skildring af de mange udgravninger, der har fundet sted på denne lokalitet, og hvad der er kommet ud af de allerseneste undersøgelser.

Sønderjyllands bedst kendte højfund er helt sikkert Skrydstruppen. Jævnngamle, meget store hustomter er nylig udgravet nær det berømte fundsted, og disse hallignende bygninger bevidner områdets storhedstid. Fire kilometer læn-

gere mod vest ligger syd for landsbyen Uldal en klynge på seks høje; de tre vestligste fremtræder i dag som store fredede oldtidsminder og mere end antyder, at også dette sted havde sin vigtighed i ældre bronzealder. Det er dog ikke fundene, fremdraget i disse høje, som gjorde lokaliteten kendt i slutningen af forrige århundrede, men derimod de grave, der fandtes i markerne syd herfor, og som hører en helt anden tidsalder til.

Dyrlæge Schmidt og Vilhelm Boye er to personer, man ofte støder på, når det gælder tidlige arkæologiske undersøgelser i det gamle Haderslev Østeramt. Således også i forbindelse med de omtalte

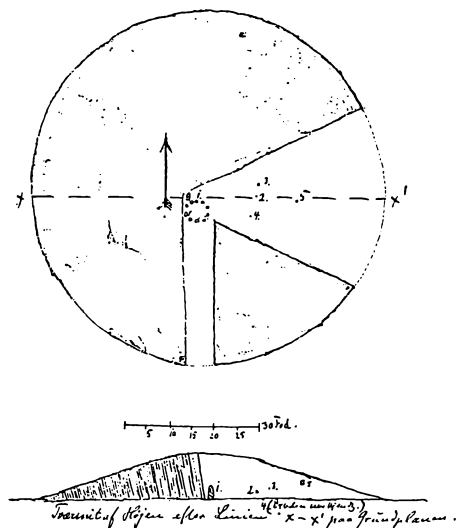

Fredede gravhøje syd for Uldal. Højen til venstre var genstand for dyrlæge Schmidt og Vilhelm Boyes undersøgelser i 1871. Foto: Haderslev Museum.

høje. Den vestligste af disse, beliggende på marken Hulhøj Vang, var i 1871 meget ødelagt. I oktober foretog de to venner, der begge havde deltaget som frivillige i krigen 1864, en indgravning i højen fra øst, men på grund af årstiden og især de tyske myndigheders mistænksomme årvågenhed kunne undersøgelsen ikke gennemføres. Den følgende vinter gravede dyrlæge Schmidt alene en ca. to meter bred grøft fra højfoden i syd og ind til centrum. Midt i højen og på dens bund stod en 1.3 m høj utilddannet sten ved hvis sydlige side, der fremkom svage spor af et ubrændt menneskeskelet. Sydøst for »bautastenen« var en kreds af mindre sten, og i højens yderkant fandtes fire grave: to urner med bronzer, en brandplet og en større stenlægning med et ca. en meter langt område med brændte menneskeknogeter.

En lignende stenlægning fremkom i 1898, da dyrlæge Schmidt foretog en undersøgelse i den høj, der lå umiddelbart øst for den lige omtalte. En tydelig forsænkning i stendyngens midte antydede, at her havde stået en egetræskiste. Et bronzesværd afslørede, at den bisatte person var en mand, og knoglerne viste, at han var blevet brændt på ligbålet. En kvindegrav med to små runde bronzepalder, ravperler og en enkelt glasperle fandtes få meter nord for mandsgraven. Den østligste af højene på marken Hulhøj Vang var omkring 1920 sløjfet og overpløjet. I dens midte fremgravede ejeren en stensat mandsgrav, der indeholdt et bronzesværd og en bronzefibula. I samme gravehul blev fundet endnu en bronzefibula, som det er fristende at sætte i forbindelse med en ødelagt kvindegrav.

Selv om der kun er foretaget ovennævnte partielle undersøgelser i de store gravmonumenter ved Uldal, så antyder fundene, at højfolket havde en rig bygd i nærheden, der bedømt ud fra

Vilhelm Boyes plan- og snittegning over højen, der blev undersøgt i 1871.

højenes antal kan have bestået af seks familier. Hvor bebyggelsen har ligget, vides ikke, men en antydning af stedet er måske de sporadiske fund og anlægsspor, der fremkom i 1980 i forbindelse med anlæggelse af naturgasledningen 400 m vest for højene. Fundene lader sig tidsfæste til dels ældre, dels yngre bronzealder. Gravfund fra sidstnævnte tidsalder er også fundet i de omtalte høje. Blandt andet stammer en urne, som dyrlæge Schmidt og Vilhelm Boye fremgravede i 1871 i den dengang sløjfede nordlige høj på marken Moseblok, fra den sene bronzealder.

Det yngst daterede gravfund fra Uldal-højene, en urne med en flerfarvet glasperle fremdraget i 1898, stammer fra den tidligste jernalder. Det kunne måske friste til at antage, at med den holder bosættelsen op i området - tværtimod!

Dyrlæge Schmidt og Vilhelm Boyes udgravninger i 1871 gjaldt ikke kun ovennævnte høje, men også to marker

*Stenlægning med
randkreds under
udgravning 1938. I
midten ses urnen
omgivet af stenfliser.*

mod syd kaldet Knosmerhøj Vang, der begge skjulte grave fra den ældste jernalder. Efter ejeren Mads Hansens erklæring var der i de sidste 20-30 år, dvs. fra 1840'erne og frem, fundet så mange gravsteder på disse marker, at man havde kunnet benytte de tilhørende sten til at beklæde hele markdiget i nord, ligesom også en stor mængde forskellige lerkar og andre oldsager var blevet ødelagt i samme tidsrum.

I følge Boyes beretning fra 1876 viste gravstederne sig over jordens overflade som små, hen ved 30-40 cm høje tuer, der bestod af naturlige rullesten, de fleste håndstore, lagt i en runding på ca. 70 cm i diameter og i to lag. Herunder fandtes i en dybde af henvend 50 cm under markens overflade et lerkar, der var omgivet med håndsten og dækket med samt stående på en flad sten. Lerkarrene indeholdt altid brændte ben og i reglen tillige dragtnåle og bælteudstyr af jern, sjældnere af bronze. Beretningen var ledsaget af tegninger af gravfundene, og beliggenheden af seks af disse fremgik af et medfølgende kort.

Herefter faldt der tilsyneladende ro over pladsen, men i januar 1929 begyndte der igen at ske noget. Denne gang var

det den arkæologisk interesserede apoteker Poul Helveg Mikkelsen i Odense, der var den drivende kraft og mæcen. Gennem en bekendt havde han fået fortalt, at gårdejer Michael Vind i Skrydstrup nylig havde købt en mark (Knosmerhøj Vang), hvori der var fundet flere urner. Apotekeren aflagde gårdejeren et besøg i bededagsferien, hvor han også traf den tidligere ejer og dennes karl. Sidstnævnte vidste god besked om marken, da han selv havde gravet urner frem. En af disse var stadig i behold, og denne købte apoteker Mikkelsen for ti kroner. I september begyndte han at grave på den omtalte mark, fortsatte året efter og gravede også i 1932 og 1934. Til hjælp havde han dels lokale folk, dels personer, der kom langvejs fra. Lidt over 120 grave blev undersøgt, udformningen og indholdet af disse svarede stort set til, hvad der blev registreret ca. 50 år tidligere, dog var nogle stenlægninger større, indtil tre meter i tværmål.

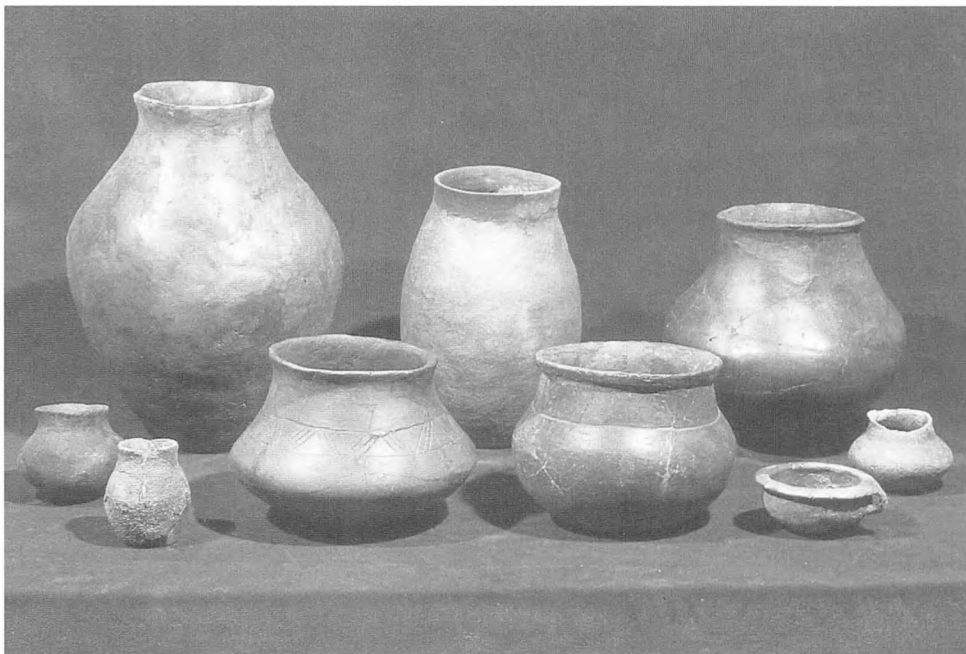
Apoteker Mikkelsen forærede senere det fremkomne fundmateriale til dels Nationalmuseet, dels Haderslev Museum. Sidstnævnte institution foretog i 1938 og 1942 udgravninger på Uldalgravpladsen i forbindelse med vejregu-

leringer samt i 1943 i området umiddelbart syd for den største af de fredede høje. Ved disse undersøgelser fremkom bl.a. en stenlægning, der var dobbelt så stor som tidligere registreret.

Billedet af Uldalgravpladsen har hidtil været, at de ca. 210 undersøgte grave hidrørte fra en meget stor gravplads, der havde udgangspunkt ved de store bronzealderhøje. Urnerne i undergrunden, der oftest stod på og var dækket af en flad sten samt omgivet af en lille stendynge eller af flade fliser, var placeret indenfor og var dækket af en rund stenlægning, der oftest var omkring en meter i tværmål. Nogle var dog lidt større, omkring tre meter, mens en enkelt var over syv meter bred. Selv om der ved udgravningen i 1943 fremkom spor efter en større bueformet grøft, tillagdes denne iagttagelse ikke synderlig opmærksomhed. Heller ikke tidligere synes disse »simple« gravanlæg at have haft den

store interesse, urnerne fik såvel første som anden og tredje prioritet. Undersøgelser foretaget i perioden 1995-98 har imidlertid vist, at stentuerne ikke har været så simple endda.

Gennem flere år har elever fra konservatorskolen i København deltaget i arkæologiske udgravninger for at få et primært kendskab til fund, som de senere ville komme til at arbejde professionelt med. I Sønderjylland havde man denne gang, dvs. i 1995, udvalgt en urnegravplads ved Galsted, hvor Haderslev Museum tidligere havde undersøgt en meget stor samtidig boplads fra ældre romersk jernalder. Det viste sig imidlertid, at antallet af fremkomne grave var alt for lille til at kunne beskæftige 14 konservatorelever i to uger. Derfor skulle der findes en anden lokalitet, og valget faldt som et skud i tågen til sidst på Uldalgravpladsen. Der var nemlig ingen sikkerhed for, at der var urner tilba-

Urner og småkar fra Uldalgravpladsen. Foto: Haderslev Museum.

ge på denne lokalitet. Et halvt århundrede var trods alt gået siden Haderslev Museums udgravninger i 1940'erne. Dengang var det den hestetrukne plov, der forårsagede ødelæggelser. I dag er ploven efterspændt store traktorer med mange hestekræfter, og den stikker stadig dybere. Men vi havde heldet med os. Dels var brødrene Hans og Kaj Juul meget forstående og interesserede i en undersøgelse, selv om der var udlæg i deres mark, dels dukkede urnerne frem meget tidligt under muldafrømningen. Nogle var stenomsatte, andre stenfrie, flere havde ploven taget toppen af, ved andre kunne urneranden lige anes, mens andre igen stod endnu dybere. I 1996 fortsattes udgravningerne, men denne gang overdraget til og udført af medlemmer af Sønderjyllands Amatørarkæologer, der også forestod undersøgelserne i 1997 og i 1998. Udgravningerne sidste år blev foretaget på gårdejerne Henri Sørensen, Anders Jørgen Brønk og Christian Ludvigsens marker. Lodsejernes interesse og velvillighed har været afgørende for de opnåede resultater. Under de fire udgravningskampagner, bekostet dels af konservatorskolen, dels af Haderslev Museum og Rigsantikvaren, er lidt over 5.000 kvadratmeter blevet muldafrømmet, og knap 200 nye grave blevet registreret og undersøgt.

Allerede under den første muldafrømning stod det klart, at der var noget mystisk over de fremkomne, diffuse, mørkegrå fyldskifter; ikke dem med urnerne, men de andre, som til at begynde med antoges at være de steder, hvorfra man i forrige århundrede havde fjernet urner. Men efterhånden, som feltfladen blev større, begyndte fyldskifterne, hvoraf nogle var blevet vel store, at gruppere sig i mønstre, som var velkendte.

I begyndelsen af 1970'erne undersøgte den store jernaldergravplads ved Årupgård vest for Gram, indeholdende

ca. 1.500 tuegrave. Karakteristisk for de en til elleve meter brede sandtuer var, at de havde været omgivet af en ringgrøft. Denne var ikke gravet hele vejen rundt, men var afbrudt af jordbroer, to til syv i antal i den ældre del af pladsen, mens de yngre tuegrave kun havde to diametralt placerede afbrydelser. Det var sporene af sådanne ringgrøfter, der dukkede frem på Uldalgravpladsen. Hidtil har man været af den opfattelse, at ringgrøfter kun fandtes omkring de tuer, der alene var opført af sand, ikke omkring dem, der var bygget af sten. Der skulle således være en tydelig forskel mellem de førromerske grave fra henholdsvis den vestlige og østlige del af Syd- og Sønderjylland. Men denne opfattelse må nu revideres. På Uldalgravpladsen er der fra to til ni afbrydelser i ringgrøften, men den markante ensretning af tuegravens udseende på Årupgård med de to diametralt placerede afbrydelser mod nord og syd, der falder sammen med bæltehagernes opdukket, ses ikke på Uldal.

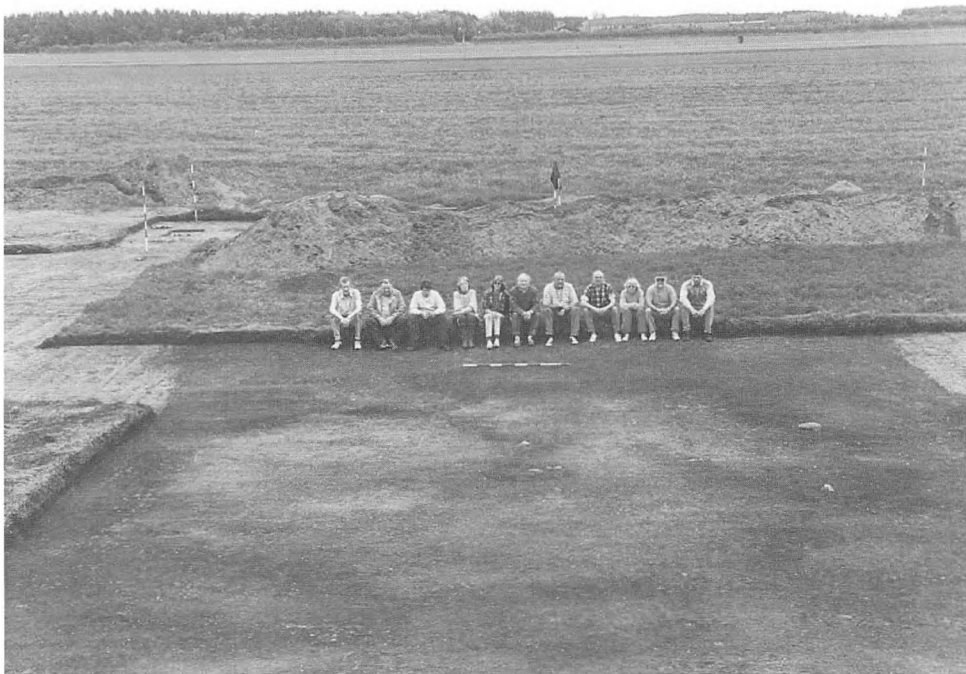
Hvordan gravanlæggene på denne plads oprindeligt har set ud, kan vi i dag kun gisne om. Da ringgrøfterne har været forholdsvis lave, kan materialet herfra ikke have dannet nogen særlig markant jordtue. Det, der har givet tuegravene særpræg, er, foruden ringgrøfterne, stenlægningerne midt i anlæggene, og disse har ikke bare været dynger af tilfældigt henkastede sten. Det viste nogle af de bedre bevarede stenlægninger, der fremkom ved undersøgelserne i 1938. Den yderste stenkreds var her sat af lidt større sten, mens stenene her indenfor dannede koncentriske cirkler.

Hvor mange personer, der er blevet gravlagt på Uldalgravpladsen, bliver indtil videre et gæt, men et antal omkring de 600 er nok ikke usandsynligt. Antallet kan synes stort, men fordelt på et par århundreder bliver det kun til omkring 2-3 om året, hvilket kan skøn-

nes at svare til en befolkningsstørrelse på en 70-80 mennesker - vel en almindelig landsby på en halv snes gårde. De ældste grave er anlagt i den allertidligste jernalder, dvs. omkring år 500 før Kristi fødsel, og pladsen har været i brug i ca. et par århundreder. I dette tidsrum er der selvfølgelig sket forandringer inden for dragtudstyr og lerkarproduktion, hvilket fremgår af urnerne og deres indhold. I ca. en trediedel af gravfundene findes der metalsager, især dragtnåle og bæltespænder. Ældst blandt nålene, der næsten alle har en bøjning på halsen, er dem med krølleformet hoved. Disse og bombehovednålene afløses af de yngre ringhovednåle. Blandt bælteudstyret er øskenringene af bronze de ældste, men disse funds beliggenhed kender vi ikke præcist, da de blev fremgravet i forrige århundrede. Men de er antagelig fundet

inden for samme område som krøllehovednålene. Bæltehagerne er de yngste, og de findes i kombination med dels ringhovednåle, dels en bronzenål, eller de optræder alene. Grave med bæltehager ligger i pladsens periferi.

De nye undersøgelser på Uldalgravpladsen har givet overraskende oplysninger om tuegravene i Skrydstruppigens hjemegn. Der er måske endnu en mulighed for at få mere at vide om disse graves udseende og opbygning. Som nævnt blev de jorddiger, der afgrænsede marken Kosmerhøj Vang mod nord i forrige århundrede, beklædt med sten fra de mange gravsteder. Det er derfor ikke utænkeligt, at der under rester af de gamle diger skjuler sig uforstyrrede partier af tuegrave. Undersøgelser langs de nuværende diger vil forhåbentlig bringe ny viden.

Sønderjyske amatørarkæologer får sig et velfortjent hvil efter afrensning af feltfladen med gravpladsens største tuegrav. De mørke aftegninger angiver ringgrøftens placering. Foto: Haderslev Museum.

Jydepotter til Sønderjylland

Af METTE GULDBERG

Indtil fremkomsten af jernkomfuret og industrielt fremstillede jerngryder var de sortbrændte jydepotter en vigtig handelsvare for især bønder i området nordøst for Varde. Etnolog Mette Guldberg, Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg, har undersøgt den eftertragtede men også foragtede handelsvare.

»På størsteparten af gårdene havde man en jydepotte som fast davregryde, og heri hældte man de ølsjatter, som kunne blive tilovers i kruse og lejler, og kogte dem så op om morgenen med brødskorper i. Da der altid skulle være rigeligt af »ølledarvren« eller »drikkebrødet«, hvad man nu kaldte det, blev der som regel

hver morgen lidt til rest, og man lod så det tiloversblevne gå tilbage i davregryden, der igen sattes ind i spisekammeret for på ny at opsamle de mulige slatter og yderligere få ny forsyning næste morgen. Det var et kredsløb, der fortsattes næsten i det uendelige, og sådan en god gammeldags davregryde blev så godt som aldrig hverken tømt eller vasket. I hvert fald var der længe imellem.«¹⁾

Således skrev Helene Strange om den daglige madlavning på Falster i midten af 1800-tallet. Jydepotterne kom, som navnet antyder, fra Jylland. Det var sortbrændte, uglaserede lerpotter, der blev brugt til madlavning på det åbne ild-

sted, men som også var ideelle til opbevaring af madvarer. Jydepotterne var så billige, at enhver husholdning kunne anskaffe dem, og i Slesvig og Holsten, hvor potterne havde betegnelser som Taterntöpfe, Suurpotte, Jutenpötte, Jü-

»At lade sætte jertråde om en jydepotte for ingen anden årsags skyld, end at den kan holde sig ti gange så længe som ellers, fy! Det er under en københavnsk matrones værdighed« ironiserede lægen C.J. Tode i 1783. Denne jydepotte fra Altonaer Museum har både fået repareret benene og er blevet forsynet med trådnat. Fra katalog til udstillingen Volkstümliche Keramik aus Norddeutschland. Altonaer Museum in Hamburg 1981.

tenpütt, har de givetvis været allemands-eje. »Hvem af Heimats ældre læsere kender dem ikke«, skrev bladet *Die Heimat* i 1918, »de sorte lerpotter, der tidligere kunne findes på ethvert åbent ildsted, og hvor husmoderen efter efterårets svin slagning gemte sit forråd af blodsuppe, »sauren Rollen« [svinemave med fyld] og andre gode sager til senere forbrug«.

Der kunne også være tale om henkogning af steg, den såkaldte sursteg, som var lagt i eddike, eller surkål og kogt sulemad med et fedt lag over. Jydepotterne havde den fordel, at de ikke blånde eller gav smag til maden, sådan som jerngryder kunne gøre, og da potterne ikke var glaserede, blev der heller ikke afgivet giftige stoffer fra glasuren til maden.

Jydepotternes ulempe var, at de let gik i stykker, selv om man på forskellige måder kunne forøge deres levetid ved for eksempel at sætte jerntråd om dem. Det var dog ikke så populært i bedre kredse, som f.eks. Det københavnske borgerskab, hvis indstilling til at spare på denne måde blev beskrevet af lægen C. J. Tode i 1783: »At lade sætte jerntråde om en jydepotte, for ingen anden årsags skyld, end at den kan holde sig ti gange så længe som ellers, fy! det er under en københavnsk matrones værdighed; det var at tage det alt for knapt, det var at gøre sig latterlig. Men at bære en Coiffure à la Jydepotte, og at give sit fiskebensskørt en jydepottes skikkelse, det er intet noget latterligt.«²⁾

Jydepotter blev fremstillet i en række jyske landsogne i perioden ca. 1500-1900, men det mest betydningsfulde produktionsområde for sorte potter var tre hedesogne nordøst for Varde: Tistrup, Thorstup og Horne. Det var kvinderne, der stod for at lave potterne, som blev formet med hånden uden drejeskive, og hvis sorte farve skyldtes den iltfattige

Pottehandler Bertel Jensen (1805-1880) fra Vittrup i Outrup sogn drev omfattende pottehandel »op i det tyske«. Han fik potterne leveret med skib i Hamborg, Altona og Rendsborg, og derfra kørte han, hans sønner og lejede folk ud for at sælge potterne. Varde Museum. Foto: Vagn Wonsbek.

forbrænding i mile. Som regel var det mændene, der kørte af sted med potterne, som blev solgt i hele Danmark og en række nabolande. En del af potterne blev afsat til Hjerting-skipperne, som sejlede dem til Elben og Holland, andre blev solgt af mændene fra egnen, som drog rundt med hest og vogn, fortrinsvis i Jylland, på Fyn og i Slesvig-Holsten. Det fortælles, at disse pottmænd med deres vogne kom så langt som til Berlin, Dresden og Wien. Således skrev den landøkonomiske forfatter Gregers Begtrup i 1808, at man havde haft eksempel på, at en grydemand med sine potter var kørt lige til Dresden, hvor han havde solgt hest og vogn og gået til fods hjem, og i

Pottemænd med hestevogn. Blyantstegning af Wilhelm Ferdinand Leisner (1837-1910), dateret Rødding d. 13. juli 1863. Dansk Landbrugsmuseum.

1820'erne refereredes en degn for, at et par karle havde været med gryder i det preussiske »ja hiin side Berlin.« Der er imidlertid kun få belæg for en sådan trafik, men de er blevet refereret så mange gange, at der synes flere, end der er. Nogle pottehandlere kombinerede søhandelen med landhandelen og fik dirigeret skibe med potter derhen, hvor de kørte rundt og solgte potter, således at de kunne få friske forsyninger, når de løb tør.

Produktionen af jydepotter, og dermed handelen med dem, faldt brat i midten af 1800-tallet. Der kan angives flere grunde til produktionens endelige afvikling; oftest nævntes i samtiden konkurrencen fra de industrielt fremstillede jerngryder, ikke mindst de emaljerede jerngryder, som havde mange af jydepottens fordele. Midt i 1800-tallet kom en anden teknologisk ændring i køkkenet, som var medvirkende til at trænge jydepotten ud, nemlig jernkomfuret, som

de skrøbelige lerkar ikke egnede sig til. En tredje faktor var hedeopdyrkningen og de forbedrede midler til landbrugsproduktionen, der gjorde jydepotteproduktionen mindre interessant for bønderne. Der krævedes nu en større arbejdsindsats i landbruget, og den forbedrede landbrugsdrift gjorde det muligt at undvære bierhvervene. Desuden blev der også i takt med hedeopdyrkningen både kamp om og knaphed på de hidtil benyttede ressourcer. Hvor der tidligere blev gravet ler, skulle der nu graves mergel, og afskrælningen af hede-tørv til brænding af potterne gjorde heden uegnet til opdyrkning. Visse steder forhindrede hedeopdyrkningen direkte pottefremstillingen, fordi der ikke længere var hede at skære lyngtørv på, når potterne skulle brændes. Endelig betød grænsedragningen efter 1864 og de deraf følgende nye toldskrænker, at adgangen til det store marked syd for Kongeåen blev vanskeligere.

Jydepotterne virkede selv i deres samtid gammeldags og primitive. Den tyske forfatter Johan Georg Kohl mente således, at allerede cimbrerne og teutonerne havde lavet jydepotter.

Han fortalte videre i sin bog *Reiser i Danmark fra 1848*, om de såkaldte potte-
jyder, der fremstillede jydepotterne i »deres Sandørkner på Vestkanten« og forsynede alle husholdninger i Danmark, Slesvig og Holsten med dem. Desuden havde han følgende malende beskrivelse af, hvordan det tog sig ud, når et par pottemænd drog forbi med deres læs: »Ofte møder man sådanne pottejyder i de lande, der hører til det danske monarki. De drager endog ned til Elben med deres vogne fuldtbepakke-
de med sorte gryder, to magre heste for og en fragtmand ved siden af, på hvem det er let at se, at han kommer fra en af verdens udkanter. De mindede mig i deres optog om de vandrende og handlende kulku-
ske i Bessarabien.«³⁾

Slesvigerne kendte ikke kun disse vestjyder fra »verdens udkant« som pottebønder, men også som tjenestefolk, fordi mange karle og piger samt af og til også gifte mænd fra hedeegnene, tog plads i Slesvig-Holsten. Sidst i oktober, efter høst, blev der holdt folkemarked i Kolding, hvor de lod sig fæste for vinteren, bl.a. som tærskere. Ved påsketid vendte de hjem for at hjælpe med forårsarbejdet, og ved sankt hanstid var der folkemarked i Ribe, hvor der blev fæstet folk til høslætten i marskegnene. De hjemvendende tjenestefolk bragte penge med til sognet, men trafikken fordyrede også folkelønnen i hjemso-
gnet. Omkring 1808 lå sommerlønnen for en pige syd for Kongeåen på 10-12 rdl., samme beløb som lønnen for et helt år for en tjenestepige på Vardeegnen.

Det var ikke nogen særlig positiv betydning, slesvigerne tillagde potterne. I Slesvig var »Puttjüt« eller »Pottdäne« den

nedsættende betegnelse for naboerne i nord, og »puttdänisch« var betegnelsen for deres uforståelige sprog. De potter, som man i Kongeriget mente var meget efterspurgt for deres kvaliteter som koge- og stegegryder, blev kaldt »Jütisch Porzellän« eller »Tater-Pitt«, og i den nationale kamp i grænselandet indgik jydepotterne i smædevers:

Kennst du das Land, von Gott veracht,
Wo man aus Holz die Schuhe macht,
Wo man die schwarzen Töpfe brennt
und wo man Smör die Butter nennt?⁴⁾

Dette smør kom imidlertid til at få stor betydning for pottebønderne i Vestjylland, efter at jydepottehandelen på få årtier var så godt som forsvundet. Det var nemlig på samme egn, det første andelsmejeri blev stiftet i 1882 og lagde grunden til en omfattende landbrugs-
eksport, men det er anden historie.

Noter

- 1) Helene Strange: »I Mødrenes Spor. Nordfalsterske Kvinders Arbejde gennem halvandet hundrede Aar« København 1945, s. 155.
- 2) J. Cl. Tode: »Om Kjøkkenkar« i: Nye sundheds-Tidende nr. 25, anden årgang, København 1783, s. 283.
- 3) J. G. Kohl: »Reiser i Danmark og Hertugdømmet Slesvig og Holsten« 1. del. København 1848, s. 172. Bessarabien var en rumænsk provins, i dag Moldavien.
- 4) J. Johannsen: »Suurpötte - Jydepotter« i: Die Heimat 28, 1918, s. 10.

Litteratur:

- G. Begtrup: »Agerdyrkingens Tilstand« V., Kbh. 1808.
C. Dalgas: »Ribe amt«, Kbh. 1830.
Mette Guldberg: »Jydepotter fra Vardeegnen. Produktion og handel ca. 1650-1850«. Landbohistorisk Selskab 1999.
H. P. Hansen: »Jydepotter og Løb. Gammel dansk Husflid«. Kbh. 1944.
Andreas G. Jensen: »Jydepotten, vort lands ældste Haandværk«. Kbh. 1924.

Omkring Markedspladsen - 2. del

Erindringer fra Løgumkloster omkring Første Verdenskrig.

Af WALTER LAUTERBACH

I anden del af »Omkring Markedspladsen« fører Walter Lauterbach os videre rundt i barndommens land i Løgumkloster omkring Første Verdenskrig. Første del af erindringerne, blev bragt i januar/februarnummeret i år.

»...den torveagtige Vestergade og den dermed forbundne store trekantede Markedsplads, der har åben grønning, beplantet med stynede lindealléer, og som udgør et såre indtagende og sjældent bybillede...« (Trap, Danmark, 5. udg. 1966)

Vestergade, Markedsgade og Møllegade. En smøge førte fra Møllegade ned

til »æ Maj« (Maden), vort dejlige bade-sted ved åen lige fra vi var helt små, med »fladt« - lavt - vand og længere henne med dybt vand.

Alle husene i den nordlige del af Vestergade havde have ned til åen, og det var interessant at se de spændende ting, som mange havde fundet på at arrangere. Jønne Hübschmann havde en lille landgangsbro og en båd, som han kunne ro i. Der må have været en egen charme ved at have grund helt ned til åen, ak, den å, der nu løber langt fra husene. Det smukkeste var dog den store ø »æ Insel«, der hørte til Johs. Bocks villa, som en gangbro førte over til over en side-

Brede Å med kirken i baggrunden. Foto: Th. Møller. Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Byens drenge i færd med at fjerne sne i Markedsgade engang i 1920'erne. Foto: Th. Møller. Institut for Sønderjysk Lokallhistorie.

gren af åen. Jeg var der mange gange, da jeg var kammerat med Dalli (Daniel) Bock. »Æ Insel« står for mig som noget af et eventyrland, idet hans ældre brødre med rig fantasi havde opbygget mange ting. Så havde de også en stor fladbundet robåd, og med den sejlede vi sommetider til deres badested ca. en kilometer nede ad åen. Det var en ret besværlig tur, navnlig hjemad mod strømmen, da der flere steder var så lavt vand, at båden skurede mod bunden.

Der var noget ejendommeligt smukt over husene her på Vestergade: Den brede å lige langs med haverne og foran husene den dejlige grønning og træerne langs Markedspladsen.

På Markedsgade, den anden af Markedspladsens gader, lå flere virksomheder. Blandt andre var der den store købmandsforretning, som vi kun kaldte »Gebrüder« - Gebrüder N. & F. Petersen.

Der var en ganske særpræget atmosfære af ro og stilhed, når man kom ind i denne butik. Ved siden af lå Hans Jørgen Jacobsens store gæstgivergård, som også omfattede et tømmerlager. På markedsdage var der her et livligt røre, idet der dels var en stor gårdsplads med rummelige stalde, dels dansesalens tribune »Tingel-Tangel«, med varietéunderholdning af sangerinder, vistnok fra Hamburg. En dag hørte jeg min far fortælle nogle venner - jeg var vel syv år - at der havde været ballade hos »Hans Jørgen« (som vi kaldte stedet), idet de unge damer havde været impliceret i lidt for voldsomme løjer på høloftet!

Jeg var af og til hos »Hans Jørgen«, dels som kammerat med den yngste søn Heise (Hans), dels for at hjælpe lidt med markarbejde og lignende. »Hans J.« havde en vis evne til at få os engageret. Jeg glemmer således aldrig den elskvær-

Martin Olsen med en tilrejsende foran Centralhotellet. Foto: Løgumkloster Lokallhistoriske Arkiv.

dige og godmodige fru Jacobsen, når jeg var med til bords ved aftensmaden, og hun fra en kæmpepande serverede en uforlignelig biksemad. Det var en sjælden ret hjemme hos os i krigsårene. Jeg vil dog gerne tilføje, at min mor var enestående dygtig til at lave mad af så at sige ingenting. Hun havde nemlig været køkkenelev på »Stadt Hamburg«.

H. M. Hansens store købmandsgård (kolonial, manufaktur, isenkram, korn) lå længere henne, men det var nyere bygninger. Af ældre huse vil jeg nævne smed Carl Møllers smukke bygning. Her boede mine forældres trofaste venner, og Kalli, Anni og Titchen var vore faste legekammerater. Fra vinduerne ud til gaden kunne man følge alt, hvad der foregik på markedspladsen, og hvem, der gik på gaderne helt op til det sydligste hjørne af Vestergade. Så var der livet på gårdspladsen, heste der fik nye sko, hammerslagene på mesters ambolt og

de glødende hjulringe, der blev sat på. Under Carl Møllers indkaldelse til krigstjeneste har vi børn sikkert misbrugt en del af det fine værktøj. Til huset hørte en stor have med mange frugttræer, en slags trætribune mod plankeværket ud til Alléen, det smukkeste runde bed med krokus etc. og et stort lysthus, indrettet som fuglebur, hvor der var en mængde smukke fugle.

Jeg nævnte Alléen, der som en bred fodgængersti går fra byens vestlige del og helt ned til den østlige ende af Lillegade, næsten hele vejen med haver på begge sider. Den hørte med til vore gode legesteder. Her var der fredeligt, og vi kunne snakke sammen uforstyrret af øjne, der spejdede, og øren, der lyttede, når vi opholdt os uden for husene på gaderne, og vi organiserede mere vilde lege som »røvere og soldater« og lignende. Men det var mest om søndagen, når alle havde fri. Det var også på Alléen,

det tidligere nævnte »soldaterslag« blev udkæmpet.

Centralhotellet

Den bygning, der dominerede og - synes jeg - stadig dominerer Markedspladsen, er Centralhotellet. Den store, massivt virkende hvide toetages bygning med sine tre vinduesfag til venstre for den brede indgangsdør med stentrappen og fire fag til højre for den. Til Centralhotellet er knyttet mange, mange minder for mig, og i perioder er de stadig dukket op i mine tanker og drømme.

Sammen med Møllers børn legede vi meget med de næsten jævnaldrende Lotte (Lautrup), Marko og Lie Holdt. Det tidligste, jeg husker, er, da deres karl Alfred tog os meget små børn med på den flade arbejdsvogn ud på marken mod Alslev Kro. Han står for mig som indbegrebet af al venlighed og godhed, og der ligger en særlig glans over disse køreture. Senere under krigen husker jeg vores leg i salen, hvor vi brugte de store lange bordplader som rutschebane ned fra scenen. I »æ skænk«, restauranten, kom vi vist aldrig, og i det store tilstødende lokale »æ Germania« (her stod en buste af Germania) kom vi sjældent. På det store høløft over markedsstaldene byggede vi en hule. Her sad vi drenge og piger - vi var vel omkring ti år - og hyggede os som de gode kammerater, vi var. På loftetagen over gæsteværelserne på første sal var det spændende at være: dels kunne vi se ud på det store delvist buede loft over salen, dels var der opbevaret en del uniformer m.m., der var beregnet til teaterstykker.

En lille dreng, vel et par år gammel, døde. Han lå i en åben kiste i en stue, hvortil der var adgang fra hotellets forstue. Uden at de ældre vidste det, var vi børn flere gange derinde for at se på ham og løfte de 10-penningstykker, der var lagt på hans øjne.

En overgang var Johan Alkjær karl. Han var, syntes jeg, meget stærk, men dog ikke stærk nok til at klare det spand heste, som Petersen, Tannenhof, kørte med. Det var et flot syn, når han kom kørende fra Vestergade og ind ad kørevejen over Markedspladsen til Centralhotellet. Johan havde en dag »spændt for«, og vognen holdt uden for døren på gårdspladsen. Det varede noget, inden Petersen kom ud, og til trods for at Johan med alle kræfter holdt i tøjlerne, satte hestene sig langsomt i bevægelse. De var lige ved at runde hjørnet ved »porten« ud til gaden, da ejeren kom ud, tog fat i tøjlerne og langsomt fik dem de ti meter tilbage til døren!

Men Johan var hurtig og kvik. En dag kom jeg i hurtigt trav kørende med ham i en let vogn ned ad Møllegade, da tøjlen brast i den ene side. I en fart sprang Johan ned ad det lave trin, løb op til hesten og greb den i hovedtøjet. Vi kørte videre, da tøjlen, der var af læder, var bundet sammen, men da stillede jeg mig på en tværstang bag på vognen!

På Centralhotellet fik jeg mange rideture, idet jeg i perioder hver aften red en dejlig hest ud på græsmarken lige øst for byen, omtrent hvor den nye kommuneskole nu ligger. Hesten havde kun en grime på, og i en bred fure fra den øverste til den nederste ende af den lange mark fik jeg altid hesten i den dejligste galop, men altid under kontrol. Jeg var selvfølgelig også ude at ride andre steder.

Jeg har aldrig haft lejlighed til at lære at ride med sadel på, men jeg kom ud på en tur med sadel og hovedtøj etc., da jeg ved en ringridning i middagspausen skulle ride Jakob Holdts (hotelejeren) hest hjem. Jeg, der var ca. 13 år, sad i sadlen og kunne selvfølgelig ikke nå ned i stigbøjlerne. Jeg red sammen med en flok af ringridere, der selv red deres heste, og det var slet ikke rart, da alle satte

I en tid, hvor fjerne eksotiske rejsemål var forbeholdt en lille eksklusiv gruppe af eventyrere, vakte det berettiget opmærksomhed, når man som her på Klostermarken i Løgumkloster, kunne opleve en kamel. Foto: Th. Møller. Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

i et meget rask trav ned ad Nørregade.

Engang havde de ingen karl på hotellet, og så sagde fru Eie Holdt til mig: »Nu skal du jo være karl, Walter«. Det må have været i en sommerferie. Jeg var vel knap 14 år og ordnede da en del køretøjer med at spænde fra og spænde for. En sommeraften, da der havde været børneafdansningsbal, hvor jeg selv deltog i noget af det, fik jeg ud på natten besked på at spænde for en gig tilhørende en gårdejer fra omegnen, der var den sidste gæst på hotellet. Jeg stod derude i sommernatten i min hvide bluse og holdt i hesten. Gæsten eller værtparret har sikkert flere gange været ude at sige til mig, at nu ville han snart køre, men det skete ikke, og tiden gik. Pludselig lød en voldsom hestetrampen, og hesten begyndte at rejse sig på bagbenene. Jeg må være faldet i søvn og have lænet mig over mod hesten!

Jeg vil slutte dette afsnit med at riste en rune til ære for Eie Holdt. Som jeg lærte hende at kende, mens jeg som dreng i perioder hjalp til på Centralhotellet, står hun for mig som et venligtsindet og godt menneske. Og hun var ikke bange for at indrømme, hvis hun havde begået en fejl.

Markedspladsen II

Den altdominerende begivenhed på Markedspladsen var hestemarkedet, navnlig det store augustmarked. Herom har jeg tidligere fortalt, og jeg vil blot tilføje, at mange drenge gerne ville tjene noget ved at holde heste. Det var navnlig, da vi var i den alder, hvor vi gik i rektors klasse, og vi måtte finde en undskyldning for at få fri. Som begrundelse gav jeg engang, at min onkel fra Møgel-tønder ville komme til markedet, og at jeg skulle holde hans heste. Det rigtige

var, at jeg havde en onkel i Møgeltønder, og at han havde heste. Mon ikke rektor var klar over sammenhængen?

Der kom nu og da cirkus til byen, og så var der liv på Markedspladsen. Under et cirkusbesøg skete det engang, at der opstod en strid mellem Lenchen Møller og en pige fra cirkus, som hun i flere dage havde leget med. Striden mellem de to store piger bredte sig hurtigt, så en tjener på hotellet og smed Møller på den ene side og en cirkusdirektør samt nogle cirkusfolk på den anden side nærmest kom op at slås. Jeg oplevede det ikke selv, men da jeg tilfældigt kom ind på smed Møllers bageste gårdsplads, kom Lenchen helt ude af sig selv styrtende for at hente gendarm Mau. Jeg løb med, og vi løb af alle kræfter, men da vi nåede til hans bopæl, var han ikke hjemme! Senere fik jeg at vide, at dette cirkus

af denne grund blev forment adgang til at give forestillinger i Løgumkloster.

Et år eller mere efter kom der imidlertid et lille cirkus med samme navn, og den gav forestillinger i Centralhotellets sal. En aften, mens jeg var hos Møllers, trådte cirkusdirektøren ind i køkkenet, hvor fru Møller tog imod ham og venligt førte ham ind i stuen til smed Møller. Cirkusdirektøren kom straks ind på den kedelige affære og fortalte, at det var en af hans brødre, der var noget hidsig, som havde været impliceret i den. Hele samtalen foregik i en meget venskabelig atmosfære.

Efter cirkusbesøg og vist også efter store markedsdage var der midt på den ellers grønne markedsplads et stort, bart område. Her spillede mange piger og drenge i dagene efter med kugler - »løbelsler« eller »Läufer«.

Det frivillige brandværn med deres fine uniformer og ildebrandene i byen gjorde et uudsletteligt indtryk på Walter Lauterbach. Og med datidens langsomme slukningsudstyr fik ilden større mulighed for at brede sig, så ulykken blev total. Her er det resterne efter en ildebrand i Vestergade i 1903. Foto: Th. Møller. Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Den 27. januar var det »Kaisers Geburtstag«, og om aftenen blev der lavet et kæmpebål på Markedspladsen. I dagene før havde store drenge samlet juletræer fra mange hjem (træerne kunne holde længe i de kolde stuer), og der blev også hentet gran fra »æ Hedede« (Åved plantage), ja, helt fra Tornskov. Under krigen blev det forbudt at lave bål.

»Æ Feuerwehr«

»Æ Feuerwehr« holdt i løbet af sommeren 3-4 gange øvelser på Markedspladsen. Jeg tror, at det var en festlig oplevelse for alle, når de kom marcherende med fuldt musikkorps og med sprøjte- og stigevogne, der blev trukket af de uniforme brandmænd. Bygmester Robert Lützner var en flot »Feuerwehrhauptmann«, og jeg kan endnu høre ham kommandere med myndig røst: »Feuerwehr Marrsch!«. Selve øvelserne foregik - synes jeg - i et afslappet tempo. Jeg husker Alkjær, når han kommanderede til den, der stod på en høj stige: »Karabinerhaken fest« - »Karabinerhaken los«. Det står ikke klart for mig, om der altid blev pumpet vand i slangerne, men den aften, som jeg nu skal fortælle om, var der fuldt tryk på.

Tømrermester Niels Petersen stod med en »sprøjte« (et strålerør) i hånden og dængede vand ind over græsset, da fotograf Heine Michelsen kom gående forbi. Han var ikke med i »æ Feuerwehr«, og pludselig gav Niels Petersen ham en stråle. Men Heine Michelsen fik hurtigt fat i et andet strålerør, og så overdængede de to roligt og koldblodigt hinanden, så de blev helt gennemvåde. Det var en oplevelse at se to kendte borgere i den grad gå op i legen og blæse på deres »borgerlighed«.

Der var uhyggestemning, når jeg som dreng vågnede om natten ved Bahnsens sireneagtige stød i hornet. Inden krigen,

da min far endnu var hjemme, måtte han som medlem af korpset af sted iført brandværnsuniform og hjelm. Branden hos Holdt i Kolkåd er en af de første, som jeg husker. Man fortalte om hønserne, at de efter at være kommet ud af den brændende staldbygning fløj ind i flammerne igen. Da vi kom derud den næste dag, lå der mange døde kreaturer i de nedbrændte stalde.

I november 1918 nedbrændte Jens Thomsens gård i Storegade, min ven Peter Thomsens barndomshjem. Der var en egen stemning over sceneriet ved en stor brand og brandmændenes råb til hinanden. Men når ilden først havde taget så voldsomt fat, at intet mere kunne reddes ud af bygningen, var det - synes jeg - som om der faldt en vis ro over situationen. Det var nu kun ildens knitren og de regelmæssige pumpeslag, der foregik ved håndkraft, som man hørte. Det skete i et tempo vel nærmest med seks »pump« per fem sekunder. Jeg kan endnu høre denne lyd fra uhyggestunderne. Så var der selvfølgelig flammerne, der steg op mod himlen. Ved branden hos Jens Thomsen gik der også ild i en telefonpæl nær ved bygningen. Da den stod i lys lue, blev flammerne suget over mod det store bål. Det var et ejendommeligt syn. En af byens vise, måske lidt snakkesalige, fædre udbrød: »Ild søger ild!«

Sommeraftenerne

Sommeraftenerne på og omkring Markedspladsen er noget af det smukkeste, jeg mindes fra mine drengeår. På bænke og stole uden for husene rundt om pladsen sad byens folk og sludrede, mens de fulgte livet på grønningen, der var ligesom en stor have. Om hverdagen var dét sportspladsen for de unge, og da vi havde sommertid, var aftenerne lange. Om søndagen foregik det ovre i skoven, »å æ Hedede«.

Udsmykningen af Markedspladsen inden Walter Lauterbach oplevede historiens vingesus på nærmeste hold den 14. juli 1920. Bag udsmykningen ses et skilt med en velkomst til Christian X. Foto: Th. Møller. Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Det var for en stor del de mange håndværkslærlinge, der satte deres præg på legene om aftenen, mest langbold, »Schlagball«, og ikke mindst de mange lærlinge fra Hamburg og andre byer sydpå. Det var gode unge mennesker som f.eks. Wilhelm R., blikkenslagerlærlingen, som var meget dygtig til at løbe og klatre. Vi drenge fulgte tit med dem over i skoven om aftenen, hvor de sang dejlige tyske sange, alt imens vi gik i trit med dem. Jeg husker ordene:

Wer die Heimat nicht liebt
und die Heimat nich ehrt
ist ein Lump
und die Liebe der Heimat nicht wert
etc. etc.

De blev sunget med sådan en kraft og inderlighed, at længslen efter hjemmet i det fjerne kom til udtryk herved.

Fodboldspillet, »legen over alle lege« vil jeg kalde det, kom først i gang, da Genforeningen nærmede sig i juni 1920. Som 13-14-15 årige spillede vi på Markedspladsen, og jeg må tilstå, at der nu og da kunne opstå lidt farlige situationer, når bolden f.eks. ramte et forbipasserende hestekøretøj. En gang ramte jeg

en elektricitetsledning med det resultat, at strømforsyningen kom i uorden, og gadelygterne begyndte at lyse.

Til slut en oplevelse på Markedspladsen. I juli 1920 kom kong Christian X også til Løgumkloster, hvor han skulle hilse på en række mænd, der stod opstillet på pladsen i flere geledder. Jeg havde været ovre hos Broder Holdt i Landeby og hjulpet til på gården og nåede ikke at blive klædt om. I mit grå lærredstøj sneg jeg mig ind imellem de i stiveste stads opstillede mænd. Jeg knap 14-årige dreng kom helt frem bag forreste række og var pludselig lige ud for det sted, hvor kongen gav håndtryk.

»At fornemme historiens pulsslag« skrev et blad ved kong Frederik IX's død. Mon jeg fornam pulsslaget den dag?

»Østpå som en kæmpe knejser Kloster Kirke«, hedder det i Tønderlektoren, Egebjerg Jensens, sang om vestereggen. Også for mig er kirken byens vartegn, når jeg genser den i miles afstand. Men selvom kirken og nu også de mange kulturelle institutioner er med til at præge byen, er det mine drengeårs Markedsplads, der er mit Løgumkloster.

Det sker – på nordslesvigske museer

Iller Strand som industriområde

Iller Strand er i dag et lidt afsides liggende område på Broagerland, men for 100 år siden har her været et blomstrende industriområde. Tre grundlæggende betingelser for teglværksdrift i større stil var til stede: råstoffer, afsætningsmuligheder og kapital. Teglværksanlæggene ved Iller Strand var en del af den teglværksindustri, der satte sit præg på begge sider af Flensborg Fjord. I teglværksindustriens blomstringsperiode i slutningen af 1800-årene lå cirka 70 teglværker på begge sider af fjorden.

I 1770'erne kendes fem små teglgårde ved Iller Strand på halvøen Broagerland. I 1830'erne var der seks teglgårde, der beskæftigede hen ved 100 arbejdere i sæsonen og havde en årsproduktion på 3 millioner mursten og 450.000 tagsten. Omkring 1860 var der kommet to mere til, så der i alt lå otte teglgårde på en strækning af 1,5 kilometer. Flere af teglgårdene havde to kammerovne, og i slutningen af 1800-årene blev der opført ringovne ved tre af dem.

Tilsyneladende er den intensive teglværksdrift forsvundet uden at have efterladt andre spor end Cathrinesminde Teglværk, hvis store bygningsmasse med afskibningsbro stadig ligger ud mod vandet. Men der er bevaret en række levn fra de øvrige syv teglværker. Tydeligst er lergravene, selvom flere af dem er tilgroede med græs, og der er også rester efter andre afskibningsbroer. Dertil kommer, hvis man ser grundigere efter, talrige spor af æltemøller, landinger, fundamenter efter ringovne og tidligere arbejderboliger.

En vandring efter teglspor ved Iller Strand kan med fordel begynde ved Cathrinesminde, hvor der er gode parkeringsmuligheder og i Teglværksmuseet fortælles om landskabet og den blomstrende industri, som har præget det for nogle årtier siden. Derfra kan man gå på jagt efter sporene fra de øvrige teglværker. Teglværksmuseet har netop udgivet et årsskrift, der fortæller om dette interessante og sjældne kulturlandskab, præget af tidlig industriel virksomhed. I løbet af 1999 vil der blive opsat skilte ved sporene af de forsvundne teglværker.

Inge Adriansen og Kim Jacobus Paulsen: Teglværker ved Iller Strand. Graa- sten 1999.

Museet på Sønderborg Slot

Indtil 11. april: Landskab-e-ligheder. Udstilling med tre kvindelige kunstnere.
Arr. af Sønderborg Kunstforening.

Cathrinesminde Teglværksmuseum

1. - 30. april: Udstilling arr. af Broagerlands Kunstforening.

Tønder Museum

Indtil 3.okt.: Møntskatten fra Sdr. Vollum. Uddeponering fra Nationalmuseet.

Drøhses Hus, Tønder

Fra 27. marts: Broderisterne samt diverse kniplingsudstillinger.

Sønderjyllands Kunstmuseum

Indtil 29. aug.: »Facetter af nordeuropæisk kunst«.

Højer Mølle og Marskmuseum

Fra 4. april: Udstilling om hvalfangst.

Museet Holmen

Indtil 3. maj: Påskeudstilling. Keramik, maleri og væveri. Kirkekunst af Niels Helledie, Kaj K. Nørkjær og Grethe Sørensen

Aabenraa Museum

Indtil 2. maj: KØNT og GRIMT - GODT og SKIDT - en udstilling om tingenes æstetik, kulturhistorisk set.

Jacob Michelsens Gård

24. og 25. april: Bageweekend og udstilling.

Kunstmuseet Brundlund Slot

Indtil 24. maj: Chr. Panbos Kunstsamling (en samling i vækst).

Midtsønderjyllands Museum

Indtil ult. dec.: Raritetskabinetet.

Indtil ult. dec.: Fossiler fra PALÆOZOIKUM.

Haderslev Museum

Indtil 2. maj: Amaryllis. Udstilling med Henrik Have. »Umiddelbare udtryk, omgivet af amaryllisplanter, garneret med erotiske skulpturer«.
Arr. af Haderslev Kunstforening.

Tønder Bibliotek 75 år

Knud Madsen: »Tønder bibliotek 75 år«. Tønder Bibliotek 1998. Pris: 98 kr.

I anledning af Tønder biblioteks 75-års jubilæum har børnebibliotekar Knud Madsen udgivet et 52 sider stort festskrift. Ved første øjekast ligner det jubilæumsskrifter fra Thisted, Tornved og Taastrup, men da den nationale udvikling i Tønder er vidt forskellig fra andre danske byer, er dette lille skrift også interessant for andre end bibliotekets ansatte og deres nærmeste familie.

Biblioteket har tråde tilbage til tiden før Første Verdenskrig, hvor Tønder var en mindre provinsby i den preussiske provins Schleswig-Holstein og havde et lille dansk mindretal, der oprettede Tønder Læseforening.

Ved Genforeningen i 1920 blev Tønder en provinsby i Danmark og havde tysk borgmester frem til 1937. Efter korte overvejelser om et fælles dansk og tysk bibliotek gik begge nationale lejre deres egne veje og åbnede i 1923 biblioteker hver for sig.

Tønders danske bibliotek nåede i løbet af et halvt år op på at have 520 aktive lånere. Og aktive må de have været, for på et halvt år lånte de 10.294 bøger, hvilket giver et gennemsnit på 200 bøger. Den rekord er svær at slå.

Helt frem til 1965 var Tønder Bibliotek foreningsdrevet. Selv om det fik kommunale og statslige tilskud, blev det drevet af en bestyrelse bestående af egnens ledende danske mænd. Eksempelvis kan nævnes, at O. D. Schack, J. J. Paulsen, og Thorvald Petersen alle har været i bibliotekets bestyrelse.

Biblioteket blev anset for at være et vigtigt led i den nationale kamp, og statslige midler ankom via Statens Bibliotekstilsyn og Sprogforeningen. Også private kredse støttede biblioteket. I Gentofte og Hellerup oprettedes der i 1933 en støttekreds for Tønder Bibliotek, som både skaffede kontanter og bøger.

Egnede bibliotekslokaler har altid været en mangelvare i Tønder. I 1948 var de så dårlige, at de kunne bruges som en vittighed i Æ Rummelpot. Der redegøres grundigt for alle bibliotekets flytninger, og selvom pladsforholdene sjældent var så utidssvarende som i efterkrigstiden, er

det ikke på det område, at Tønder har været på forkant med udviklingen.

Efter bibliotekslovrevisjonen i 1964 og kommunalreformen i 1970 blev de fleste danske biblioteker udvidet og forandret. Således også i Tønder. I den nye storkommune blev der indsat en bogbus, som dog senere er stoppet. Musikudlån blev indført og atter afskaffet. Sygehusbetjening blev oprettet og atter nedlagt. Seminariebetjening blev oprettet og nedlagt sammen med seminariet. Lokalhistorisk arkiv og lydavis er oprettet og bliver stadig opretholdt.

Efterhånden, som den nationale kamp i Tønder stille og roligt dør ud, ligner Tønder Bibliotek mere og mere alle andre kommunale biblioteker i Danmark. I 1965 argumenterede amtmand Tyge Haarløv for, at Tønder Bibliotek skulle beholde sin centralbiblioteksstatus af nationale grunde, hvilket Kulturministeriet rettede sig efter. Argumentet er vist ikke brugt siden og kan vist heller ikke længere ændre ret meget ret mange steder.

Jesper Bolund Nielsen

Rømødæmningen

Sven Stigø og Rosa Schmidt: »Rømødæmningen 50 år«. Udg. af Foreningen 'Venner af Rømø's Natur' 1998. 26 sider. Pris: 45 kr.

Det er svært at overvurdere Rømødæmnings betydning for Rømø. Ingen, som har beskæftiget sig med øens historie, eller som har aflagt Rømø et besøg på en varm julidag, er i tvivl om dette. Der er derfor god grund til at hilse det velkommen, at Foreningen 'Venner af Rømø's Natur' i anledning af 50-året for indvielsen af Rømødæmningen den 18. december 1948 har udgivet et hefte om anlæggelsen af den 9,2 km lange og 60 m brede dæmning. Som ved så mange andre af det tyvende århundredes store entreprenørprojekter i Danmark blev initiativet til Rømødæmningen også født i en krisetid med stor arbejdsløshed, i dette tilfælde tredivernes krise. Det blev dog Anden Verdenskrig, som kom til at præge de første anlægsår, idet de første jordarbejder startede den 8. april 1940. På trods af mangel på arbejdskraft og materialer samt betydelige tekniske problemer lykkedes

det at få dæmningen klar otte år senere. Da havde Monberg og Thorsen samt Kampmann, Kierulff og Saxild sat en prop i Vadehavet, og de oprindeligt budgetterede 7,45 mio. kr. var blevet til 19 mio. kr.

Bogens hoveddel om baggrunden og opførelsen af dæmningen er skrevet af Sven Stigø og har tidligere været udgivet i jubilæumsskriftet for Monberg & Thorsen A/S »Mellem linierne«, mens Rosa Schmidt har skrevet et afsnit om tiden efter indvielsen. Det er blevet en vel-skrevet og rigt illustreret bog. Jeg kunne dog nok ønske mig lidt mere om f.eks. den samlede anlægspris, der skal findes andet sted. En ikke uvæsentlig oplysning i afsnittet om konflikterne mellem staten og entreprenørerne om økonomi, ekstraarbejder og budgetoverskridelser. Rosa Schmidts afsnit om »Tiden, der fulgte...« fylder en side. Man kan håber, at det ved en senere lejlighed bliver til en mere fyldig beskrivelse af dæmningsens betydning for Rømø.

kf

Opgør

Bjørn Svensson: Opgør med fjendebilleder. Frøslev 1998. 96 s. Pris: 100 kr.

Bjørn Svenssons »kampskrift« om begivenhederne i 1848 indledes med et rids af begivenhederne dette år og deres baggrund. Dernæst følger en række »korrektioner« af udtalelser fremsat i 150-året, f.eks. historieløse TV 2-journalisters tåbelige påstand om, at den danske hær i 1848 slagtede tusinder af slesvig-holstenske bønder. Svensson drager også i felten mod Uffe Østergaard, der har sammenlignet danskerne i 1848 med serberne i 1990'erne, og mod Rolf Bagger, der har benægtet, at den augustenburgske prins Frederik af Nør var landsforræder, og flere andre, som ifølge Svensson er gået så langt i deres iver for at være »politisk korrekte«, at de bliver uretfærdige mod deres egen danske historiske tradition.

De fleste sider bruger Svensson på opgøret med universitetslektor Hans Vammen fra Københavns Universitet. Ifølge Vammen fremstillede de nationalliberale i København med Orla Lehmann i spidsen den 20. marts 1848 fuldt bevidst og mod bedre vidende slesvigholsternes møde i Rendsborg den 18. marts som et oprør for derigennem at mobilisere københavnere til at vælte den siddende regering og

bringe de nationalliberale til fadet. Det lykkes som bekendt og fremprovokerede den slesvig-holstenske opstand, som ellers ifølge Vammen sandsynligvis kunne have været forhindret.

Herimod anfører Svensson, at Orla Lehmann i sin afgørende tale på mødet i Casino om aftenen den 20. marts vurderede situationen i hertugdømmerne korrekt og i overensstemmelse med sandheden hævdede, at et oprør måske nok ikke var brudt ud, men i hvert fald var nært forestående. Ifølge Svensson handlede de nationalliberale derfor med rette hurtigt ud fra ønsket om at bevare Slesvig på danske hænder. Det slesvig-holstenske »oprør« var planlagt længe før og kun i det ydre en følge af det danske regeringsskifte.

Det er vel muligt, at Vammen spænder buen for hårdt, når man skildrer de nationalliberales taktik som et stort og detaljeret planlagt folkebedrag. Der er dog næppe tvivl om, at Orla Lehmann i sin tale i Casino manipulerede med tilhørerne. Vel løj han ikke direkte ved at påstå, at oprøret var brudt ud, men han dementerede heller ikke de falske rygter derom, hvilket han ud fra sine informationer faktisk havde været i stand til.

Var den slesvig-holstenske opstand usandsynlig uden systemskiftet i København (Vammen), eller var den kommet under alle omstændigheder (Svensson)? Grundet manglen på samtidige og fortrolige kilder fra hovedpersonerne på slesvig-holstensk side er vor viden herom næppe så sikker, som Svensson giver udtryk for. Alligevel er man mest tilbøjelig til at give ham ret. Et hovedkrav fra det slesvig-holstenske møde i Rendsborg var Slesvigs indlemmelse i Det tyske Forbund. Hertil tog kongen klart stilling den 20. marts: Det ville han under ingen omstændigheder gå med til. Regeringsskifte i København eller ej, her var svaret til slesvigholstenerne blevet et nej. Med den revolutionære gæring i hertugdømmernes store byer kan man næsten kun forestille sig, at dette nej havde udløst en opstand.

Hvad enten man er enig med Bjørn Svensson eller ej, må man hilse hans oplæg til diskussion velkomment, da det beror på et omfattende kendskab til personer, litteratur og kilder. Dertil er det velskrevet og engageret. Derimod kan man nok betvivle, om den udpræget polemiske facon, Bjørn Svensson ind imellem bruger, er særligt fremmende for en faglig dialog.

Hans Schultz Hansen

Tyske gymnastikforeninger i Sønderjylland

Bagsiden
om
forsiden

Der findes sportsforeninger i Sønderjylland, hvis oprettelse rækker tilbage til de år, hvor sport ikke hed aerobic eller bodybuilding, men »kroppens dygtiggørelse«. Det var en tid, hvor gymnastikforeninger endnu ikke opfordrede folk til at udøve sport af lyst og godt humør med et bredt udbud fra gymnastik til volleyball. Dengang var gymnastik en helt igennem alvorlig sag, der var forbeholdt mænd. Gymnastikken foregik »i en anstændig påklædning« under en gymnastikråds vejledning.

Haderslebener Turnerbundes har sine rødder i krigsåret 1864. Her havde byens honoratiories fundet sammen for at grundlægge en forening, som helligede sig »friøvelser« (arme bøj - arme stræk), gymnastik ved reck, ved barre og i ringene.

Turnerschaft Sonderburg blev i 1884 oprettet som en håndværkergymnastikforening. Unge håndværkere havde bedt deres mestre om at støtte oprettelsen af deres gymnastikforening ved at blive passive medlemmer.

De borgerlige gymnastikforeninger i Sønderjylland havde i november 1893 slået sig sammen til Turnverband für das nördliche Schleswig. Allerede året efter begyndte foreningen at afholde fælles gymnastikfester med deltagelsen i gymnastikfesten på Knivsbjerg som årets højdepunkt. Sammenslutningen opmuntrede også gymnastikinteresserede i de mindre byer til at oprette foreninger som f.eks. i Rødekro og Toftlund.

En bred palet af tilbud udgik fra alle de yngre sportsforeninger, der opstod omkring århundredskiftet, og de afviste de gamle foreningers mere formelle gymnastikøvelser. Sport i alle mulige former blev i denne tid en folkebevægelse. Der Kaufmännische Turnverein oprettet i Tønder i 1909 havde f.eks. sin oprindelse i en cykelklub. Snart opdagede foreningen også sportsgrene på grønsværen og fejrede triumfer i nævebold.

Efter folkeafstemningen i 1920 holdt de tyske gymnastikforeninger sig for sig selv. De blev sammenlagt, som det f.eks. skete med

Haderslebener Turnverein (oprettet i 1864), der blev sammenlagt med gymnastikforeningen Gut Heil (oprettet i 1909) under det nye navn Haderslebener Turnerbund. I Tønder blev Tonderaner Männerturnverein (stiftet i 1865) sammenlagt med Kaufmännischen Turnverein (dannet i 1909) til Turnerbund Tøndern. De tyske gymnastikforeninger søgte hellere kontakt med Tyskland end samarbejde med Jydsk Idrætsforbund. Nogle tyske gymnastikforeninger indstillede efter 1920 gymnastikarbejdet fuldstændigt, andre i flere år.

I 1920'erne begyndte de tyske gymnastikforeninger i Sønderjylland at optage kvinder og styrkede deres udbud af holdsport som langbold, nævebold og håndbold over for den klassiske gymnastik. I de byer, som lå ved vandet, blev der oprettet roafdelinger som i Tønder i 1929 eller oprettet tyske roklubber i nærheden.

Efter Anden Verdenskrig kunne de tyske foreningers sportsfest i 1947 igen afholdes sammen med Knivsbjergfesten.

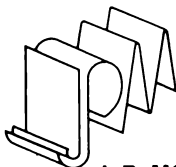
De tyske sportsforeninger er i dag sammensluttet i Deutschen Jugendverband. Der er tale om brede sportsforeninger med et mangfoldigt tilbud til alle aldersgrupper. Foreningerne deltager i konkurrencer i Danmark og Tyskland med deres førstehold sammen med danske foreninger. De tyske gymnastikforeninger med deres langt over hundredårige tradition er stadigvæk en del af grænselandets tyske kultur.

Selvom næste stævne og turneringerne står i forgrunden for den aktive, så er det ved de forskellige lejligheder altid tydeligt at mærke, at her træffes mennesker med de samme rødder. Det er rødder, som har deres udspring i den tyske prægede tradition. En tradition som ikke alene genspejler sig i den tyske mindretalsfamilie, men også i foreningslivet. Sportsforeningerne tilhører derfor utvivlsomt de tyske nordslesvigeres ældste mødested.

Frank Lubowitz

TRYKKERGAARDEN

HUMLEHAVEN · SKIBBROGADE 5 · 6200 AABENRAA · 74 62 63 66

J. P. MØLLER
BOGBINDERI A/S
CHRISTIANSFELDVEJ 70
DK-6100 HADERSLEV
TELEFON 74 52 13 61

WINDS
BOGTRYKKERI A/S

Gravene 12 . 6100 Haderslev . Tlf. 7452 2231

Apotekergade 4 · Haderslev
Tlf. 74 52 27 03

BOGHANDEL

ENGEL
STÆRKT SOM BARE...

NCC RASMUSSEN & SCHIØTZ

NCC Rasmussen & Schiøtz Byg A/S

Elvej 2 A – 6000 Kolding

Telefon 79 31 66 00 · Fax 79 31 66 66

P.J.SCHMIDT A/S

VOJENS

SYDBANK

Fuglsang
*Den ka'
vi li' ...*

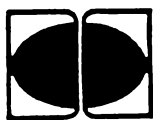
cb carl c. biehl

6300 Graasten

6200 Aabenraa

Tlf. 74 65 10 16

Tlf. 74 62 35 26

**Thomsens
Boghandel**

STORT UDVALG I HÅNDBØGER

Storetorv 2 . 6200 Aabenraa . Tlf.: 74 62 37 20 / 74 62 22 29

POSTADRESSERET BLAD - ODENSE

••• Aktiv i grænselandet •••

Folkeafstemningen i 1920 delte Sønderjylland ved Skelbækken. To nationale mindretal opstod, og anerkendelse af disse er en vigtig forudsætning for et godt samarbejde på tværs af landegrænsen.

Der hersker gode forhold mellem mindretals- og flertalsbefolkning, - men stadig er der forskel på dansk og tysk. Ca. 50.000 sydslesvigere ønsker at leve som danske i det tyske samfund. En af forudsætningerne for et aktivt dansk kulturelt og folkeligt liv i Sydslesvig er støtten fra Danmark. Den giver midler til drift af danske børnehaver og skoler - ungdoms- og kirkeligt arbejde - biblioteker og meget mere.

Den danske stat og Grænseforeningen yder og formidler denne støtte.

En stor medlemsskare i Grænseforeningen er det folkelige grundlag for, at dette fortsat kan ske.

**Bliv medlem
af GRÆNSE-
FORENINGEN**

»Det er Grænseforeningens formål at virke til støtte for danskheden i grænselandet - særligt syd for grænsen, samt at styrke og udbrede kendskabet til grænselandets forhold«

Protector:

Hans Kongelige Højhed Prins Joachim

Årskontingentet varierer i lokalforeningerne omkring 100,- kr. For dette beløb får du fire gange om året bladet »GRÆNSEN«, - Grænseforeningens smukke årbog samt indflydelse på det lokale arbejde i din egen kreds.

Ring eller skriv efter Grænseforeningens brochure: Postboks 1530, Peder Skrams Gade 5, 1020 Kbh. K. Tlf. 33 11 30 63 eller hos den lokale formand.

Tønder Amt

Svend Kristiansen
Østerbyvej 32
6280 Højer
tlf. 74 78 32 15

Haderlev Vesteramt

Sigrid Andersen
Rangstrupvej 20
6534 Agerskov
tlf. 74 83 31 56

Haderslev Østeramt

Lisbet Skau
Hasselvej 4
Hammelev
6500 Vojens
tlf. 74 50 79 22

Sønderborg Amt

Marie Hess
Frydenlundvej 5
6430 Nordborg
tlf. 74 45 61 91

Aabenraa Amt

Ove Nissen
Dalsmark 3
6300 Gråsten
tlf. 74 65 07 45

